

МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО АРАБСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Події останнього часу дедалі частіше привертають увагу дослідників до глибшого вивчення та переосмислення історії Сходу, зокрема – мусульманського права. Історія арабського світу має багатовікову традицію, але з сивої старовини вона була тісно пов'язана з досить консервативною системою мусульманського світу, в основі якого знаходилась універсальна релігія – іслам. Ця синкретична релігія, з моменту створення першої мусульманської общини, відстоювала принципи неподільності духовної та світської влади, наполягаючи на органічному зв'язку з теократичною ідеєю про всемогутність, всесилля та монотеїстичність самого Аллаха.

Ключові слова: шариат, халіфат, іслам, мусульмани, Мухаммед

Зацікавленість глибшим дослідженням та переосмисленням історії Сходу насамперед обґрунтована тим чинником, що саме мусульманське право вплинуло на формування державно-правової та соціальної структури цілого ряду країн арабського світу. У сучасних умовах, під час вирішення багатьох важливих суспільно-політичних питань, традиційне мусульманське право витісняється новітнім законодавством. Незважаючи на значну кількість наукових праць, шариат та ісламське право потребують постійної дослідницької уваги.

Відомі ісламські вчені новітнього періоду, наприклад, Мухаммад Іусуф Муса та Субхі Махмасані, відмічають, що виходячи з універсального характеру ісламу і його нормативних приписів, стає можливим зробити висновок про те, що іслам – є водночас і “віра і держава”, а мусульманське право (фікх), репрезентується соціумом не тільки приватним правом, але і релігією [1, 14–15]. Подібно висловлюються і західні дослідники ісламу. Й. Шахт стверджує, що мусульманське право має дуалістичний характер, поєднане релігією та державністю [2, 12]. На думку Р. Шарля, право у мусульман передусім релігія, а потім вже культура та держава [1, 11]. Російські дослідники також стоять на позиціях, що право в ісламі – право, а релігія є її невід'ємною частиною [3, 23]. Так, А.Ф. Шебанов, розглядаючи мусульманське право, називає його положення “релігійно-юридичними” нормами [2, 4–6].

Історія арабського світу має багатовікову традицію, але з сивої старовини ця традиція була тісно пов'язана з досить консервативною системою мусульманського світу, в основі якого знаходилась універсальна релігія – іслам. Ця синкретична релігія, з моменту створення першої мусульманської общини, відстоювала принципи неподільності духовної та світської влади, наполягаючи на органічному зв'язку з теократичною ідеєю про всемогутність, всесилля та монотеїстичність самого Аллаха. У Корані Пророк так ідентифікує цю формулу: “О ті, які увірували! Не кажіть Пророку: “Піклуйся про нас”, а кажіть: “наглядати за нами” і слухайте”. – 2-га сура аль-Бакара, 104 аят” [4, 8]. Під час створення арабами першої ісламської держави, ця формула на довгі століття визначила не тільки основні щаблі політичної системи, а й характер соціальної структури суспільства.

Арабська держава, на відміну від інших середньовічних країн, не давала можливості створення ситуації, коли духовенство могло б зазіхати на світську владу. Тому не могло і виникнути конфліктів між цими двома гілками влади, бо релігійно-правові основи мусульманського суспільства були чітко обумовлені особливою соціальною структурою, що характеризувалася “певною розмитістю аристократичної спільноти” [5, 16]. Так, в

арабській державі була відсутня система спадкових титулів і привілеїв, вибраності та фаворитизму окремих родів – усі вони фактично були безправні перед теократичною державою і її главою.

У соціальному плані універсалізм ісламу полягав у базованій на законах шаріату політичній теорії про особливе місце держави в ісламському суспільстві, його "безумовне абсолютне панування у теократично-авторитарних формах" [6, 10]. Іншою стороною соціального розвитку арабів у середньовіччі стало виключення появи єретичних рухів та течій, не стільки у зв'язку з репресіями з боку держави, скільки з функціонуванням положення про виключення єретиків із мусульманської общини.

Стабілізація арабської середньовічної експансії на Близькому Сході та у Північній Африці ніколи не була б такою швидкою та ефективною, якби не поява такого визначного явища як закони шаріату. За декілька століть ця правова система отримала світове значення. З самого початку (VII ст.), шаріат склався та розвивався як абсолютно конфесійне право, що еволюціонувало з релігійно-етичних уявлень арабів. Для шаріату, особливо на початковому етапі формування державності, була характерною не увага до прав мусульманина, а до його обов'язків, що визначали всі "основні моменти життя правовірного" [7, 11]. Водночас, поряд із формуванням сталих уявлень про єдиного бога Аллаха, стверджувалась і ідея єдиного правового порядку у суспільстві.

Як конфесійне право, що основною своєю функцією розглядало суспільне регулювання, шаріат принципово відрізнявся від канонічного права у країнах Європи. Так, мусульманське право регулювало не стільки чітко розмежовані рівні церковного життя, скільки виступало в якості "безапеляційної та авторитетної нормативної системи" [8, 18]. Згодом закони шаріату стали основними і для народів Середньої Азії, Закавказзя, Західної Африки, Іспанії та Північно-Східної Азії, хоча не будемо забувати і про те, що адаптація шаріату до місцевих умов, потребувала і дедалі більшого вияву в ньому місцевих особливостей і появу розбіжностей із приводу тлумачення окремих правових інституцій та рішень окремих правових суперечностей.

Виявам регіональних особливостей у шаріаті в середніх віках сприяв поділ ісламу на дві конфесійні течії: шиїзм та сунізм. Протиборство цих основних течій знайшло свою кодифікацію у правових нормах, які вплинули на самі різноманітні суспільні інститути, і до сьогодні є головними в Ірані, Лівані та Ємені [3, 68]. Для шиїтів у законах шаріату основоположними стали: порядок передачі державної влади у спадок, зосередження світського та релігійного авторитету в руках духовних осіб (імамів), котрі вважалися непогрішними. Релігійним же аспектом шаріату стали ті відомості про життя Мухаммеда, що стосувалися останнього праведного халіфа Алі (Алі ібн Абу Таліб (бл. 600 – 24 січня 661) – двоюродний брат, зять і сахаба пророка Мухаммеда, четвертий праведний халіф (656–661) і перший імам у шиїтів) [2, 34].

Найважливішим джерелом законів шаріату є Коран – священна книга мусульман, що складається з висловлювань, молитов і проповідей пророка Мухаммеда. Дослідники Корану зазначають, що він містить ранні запозичення правових інститутів доісламської Аравії. Остаточне оформлення цієї релігійної пам'ятки відбулося за 2-го мусульманського правовірного халіфа Умара ібн аль-Хаттаба з дому Адієв (583 – 3 листопада 644) [1, 21]. Саме за цього халіфа Коран отримує такі свої риси як казуальність, конкретизація тлумачень у зв'язку з окремими випадками, що давалися пророку Аллахом, відсутність однозначності та єдиного смислу у залежності від того, який зміст в них вкладається.

Іншим авторитетним і обов'язковим джерелом права для мусульман була Сунна, що складалася з оповідань про життя та діяльність Мухаммеда. Сунна стала основою для шлюбного, процесуального та судового права [9, 45].

Окремим джерелом шаріату стала також і іджма. Її розглядали як судження з тих чи інших питань найавторитетніших членів ісламської громади. Іджма розвивалася як у вигляді інтерпретацій Корану та Сунни, так і шляхом формування нових правових норм, що виникли вже після смерті Мухаммеда. На їх основі виникли самостійні правила поведінки, що ставали загальноприйнятими у суспільстві завдяки підтримці муфтіїв (мусульманський богослов-правознавець, якому надано право розв'язувати спірні питання) та муджтахідів (вчений-богослов в ісламі, що має право виносити самостійні рішення) [6, 59].

Одним із найнедосконаліших джерел шариату, протягом становлення арабської держави, став кияс – судження, що виносяться за аналогією, провідний принцип практичного дослідження правових питань у зв'язку з тим, що існують проблеми, з приводу яких немає прямих вказівок у ісламських першоджерелах. Відповідно до киясу, правило встановлене Кораном, Сунною або іджма, може бути застосованим у випадку непередбаченому джерелами. Хоча у руках окремих судій кияс часто перетворювався на особисту зброю, в цілому, він не тільки дозволяв швидке врегулювання нових суспільних відносин, але і сприяв звільненню шариату від оков ісламської теології [8, 37].

Останнім джерелом ісламського права виступали фірмани – розпорядження та накази халіфів. На пізніх етапах існування середньовічних арабських держав, у якості джерела мусульманського права почали виступати кануни – законодавчі акти в окремих ісламських країнах [10, 31]. Вони не повинні були входити у суперечність із принципами шариату і доповнювали його нормами, що регламентували діяльність державних органів та регулюючих відносини державної влади і народу.

Соціальна структура Арабського халіфату була у чистому вигляді теократією, де всі владні і адміністративні принципи визначались ісламом та авторитетом духовного голови. У період зародження халіфату таким головою був Мухаммед, якому на однаковому рівні належала світська та духовно-релігійна влада. Панівний статус правителя був забезпечений і тотальною власністю держави всіма земельними ресурсами, точніше усі землі належали Аллаху, від імені якого нею розпоряджалися халіфи. Халіф – з арабської замісник, вважався повноправним намісником пророка з усіма світськими та духовними правами [11, 79]. У пізніші часи халіфа стали вважати безпосередньо замісником самого Аллаха, повноваження якого обмежувалися лише приписами Корану, причому постанови та правові акти перших чотирьох халіфів, безпосередніх наступників пророка, отримали навіть значення священного переказу – сунни.

Протягом перших 60 років, з 632 по 692 рр., халіфів обирали або радою родової знаті або рішенням релігійної громади (Мекки і Медини). З появою династії Омейядів (661–750), влада халіфа стала спадковою, хоча традиції, передавати владу халіфів у спадок, остаточно так і не виникло [12, 24]. У період правління Аббасидів (750–1055) становище халіфа дещо змінюється, бо починає формуватися інститут султанату – світського правителя, що керував армією та державною адміністрацією. Халіфи зберегли лише найвищі духовні повноваження та судову владу. До X ст. арабський соціум формувався переважно військовою організацією та загальною політико-релігійною владою [1, 54].

Поряд з адміністративною в Арабському халіфаті формувалася й інша, не менш впливова гілка влади, яка виступала реально цементуючою силою мусульманського соціуму – суди. Верховна судова влада в ісламській доктрині належала пророку і халіфам як носіям справедливості. На ранніх етапах халіфи самі провадили суд, а у провінціях вони справлялися від їх імені емірами (вождями). У подальшому деякі бюрократичні та духовні обов'язки створили умови, за яких виникають спеціальні судді – кадї [13, 19]. Кадї завжди залишалися під верховенством халіфів, а також найвищі представники адміністрації могли відмінити їхні рішення.

Хоча права і обов'язки кадї були досить чітко визначені, судових інстанцій та апеляцій у мусульманському праві не існувало, скарги могли подаватися лише представникам верховної влади. За династії Аббасидів кадї були виведені з під влади емірів, і у провінції та міста їх призначав особисто халіф. Поряд з провінційними існувала посада і верховного кадї. На початковому етапі, платню кадї не отримували, оскільки суспільство та мусульманська громада ставилися негативно до цієї посади, але за Аббасидів ця посада стала платною і навіть продавалася. Вони наглядали за тюрмами, вирішували справи про благо чинність. Судові повноваження кадї формувалися поступово, лише у часи Багдадського халіфату вони стали розглядати справи про спадок [2, 34].

Обслуговувалися кадї власним персоналом з чотирьох-п'яти служок та писарів, а судові провадження відбувалося у додаткових приміщеннях мечеті. Звернення до суду відбувалось через записки, і хоча позивачі повинні були з'являтися до суду, активної участі у ньому не брали. З 750 року з'являється такий своєрідний інститут судочинства як “постійні свідки”. Оскільки шариат вимагав отримувати свідчення тільки від людей поважних і з доброю репутацією, то кадї вів записи таких свідків, яких, час від часу, викликали до суду.

Окрім духовного суду кадї, у середньовічних арабів існували і світські суди. Світський суд провадив в основному кримінальні справи та справи політичного характеру. Найвищою інстанцією світської юстиції вважався придворний суд, який часто очолювали візирі – управляючі двором халіфа. Світський суд був менше обмежений Кораном і мусульманською традицією, оскільки в ньому панувало місцеве право [13, 64].

З моменту зародження законів шаріату, мусульманський соціум брав активну участь у становленні ісламського традиційного права, яке відбувалося через фіксацію перевіреної інформації, що передавалася від Мухаммеда ібн Абдалаха. Так виникає наука про хадиси (розповіді про вчинки і висловлювання пророка і його сподвижників), що з плином часу перетворюється у самостійну науку. Одним із її напрямків стала "наука відводу та підтвердження", що присвячувалась збиранню свідчень про тлумачів хадисів та вивченню їх життєвого шляху [13, 112].

Одним із серйозних елементів хадису став системний зв'язок між тлумачами, які не просто передавали слова пророка, а і переосмислювали їх. Перед тим, як ті чи інші дані потрапляли у збірки, кожний елемент передачі хадису був досконально вивчений і отримав назву – існад (посилання на безперервний ланцюг людей, що передали інформацію). Кожний тлумач отримував експертну оцінку чисельних мухаддисів – вчених науки хадису, по двадцятибальній шкалі, що іноді було дуже складно, тому що у кожного вченого були власні критерії оцінювання. З часом з'явилося багато праць та збірок, до яких ввійшли всі свідчення про Мухаммеда [6, 54].

Поряд з процесом відбору хадисів відбувалася їхня систематизація. У період з VI по IX ст. ісламські юристи вивели всі основні положення фікху (комплекс соціальних норм). Спираючись на Коран і Сунну, як на канонічну основу законів шаріату, в рамках ортодоксального ісламу було створено чотири найвідоміші школи ісламського права – мазхаби. Їхніми засновниками були чотири найвідоміші науковці, іменами яких вони і були названі [14, 189].

Основна концепція шаріату – оцінка різноманітних життєвих обставин з погляду релігійного пізнання. Тому шаріат став правовою системою, що визначала поведінку мусульман, їхніми обов'язками перед людьми, суспільством та Аллахом. У середніх віках відбувся розподіл шаріату на три основні частини: ібадат (обов'язки пов'язані з релігією), муамалат (юридичні норми) та укубат (система покарань). Закони шаріату чисельні та суворі і визначають норми взаємовідносин людини у сім'ї та суспільстві, регламентують все розмаїття побуту. Разом зі звичаєвим правом – адатом, створюють низку приписів, що впливають на поведінку мусульманина та його особисте життя.

Як і в інших культурах, не всі представники соціуму дотримуються норм шаріату – мусульмани теж порушують закони та вчиняють кримінальні злочини. Але суворість і жорсткість кримінального права та приписів шаріату позитивно впливає на дотримання правовірними закону. Особливо серйозні покарання застосовують у випадку викрадення майна, що сприяє як збереженню приватної власності, так і зниженню числа крадіжок. Менш жорстоко переслідуються вбивці, оскільки такі порушення вирішувались за законами адату з його традиційними інститутами кровної помсти. У Корані з цього приводу зазначено: "Вільного за вільного, раба за раба, жінку за жінку" [6, 54].

Соціальним аспектом законів шаріату є те, що вони регулюють громадянські відносини, порядок вирішення майнових суперечок, штрафів та покарань у випадку порушень релігійного регламенту, норми поведінки, проведення культових заходів, ритуалів. Відповідно до шаріату, вчинки мусульман поділяються на п'ять основних категорій: обов'язкові, за невиконання яких, людина жорстко карається; рекомендовані – бажані, але не обов'язкові; дозвільні; сумнівні – за які осуджують, але не карають; карані. Дуже важливими, при розгляді тієї чи іншої справи, є наміри людини – її оцінюють не стільки з погляду вчинку, скільки намірів, які до цього призвели.

Розвиток середньовічного ісламського соціуму можливо звести до наступного – мусульманське суспільство могло отримати поступальний розвиток лише в умовах міської культури, а не родоплемінного устрою, перехід до якої став можливим лише з появою ісламу. За законами шаріату, найдосконалішою формою людського існування є добродесна держава, а саме ісламська, в якій суверенітет належить Аллаху, і в якій правитель повинен не забувати про суспільство з огляду на відповідальність перед Аллахом [15, 18]. Політична діяльність повинна бути розрахована з урахуванням інтересів людей до соціального життя, а джихад – є обов'язком мусульман захищати свою віру та халіфат.

Отже, закони шаріату – складне соціальне явище, що має довготривалу історію розвитку. Вони виникли у період розкладу родоплемінного устрою в арабських племен і становлення ранньофеодальної держави на заході Аравійського півострова у VII ст. Мусульманське право як система юридичних норм утворилося не відразу. У перший, початковий період розвитку ісламу та мусульманської громади, коли процес державотворення і становлення класового суспільства ще не закінчився, в єдиному мусульманському соціально-регулятивному комплексі, юридичні та інші правила поведінки практично не відрізнялися. Не випадково в цей час мусульманська догматика та правознавство тісно перепліталися і не становили самостійних напрямків мусульманської ідеології. Таке положення зберігалось до середини X ст., коли правознавство відокремилось від мусульманської догматичної теології і сформувалися мусульмансько-правові школи. До 1050 р. процес складання феодального мусульманської держави в основному завершився. Водночас відбулося і становлення мусульманського права як системи юридичних правил поведінки, які виражали в основному волю пануючої верхівки феодального теократичного суспільства і в тій чи іншій формі захищалися державою.

Література

1. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л. Сюкияйнен. – Москва: Наука, 1986. – 239 с.
2. Попов А. Полная история ислама и арабских завоеваний / А. Попов. – Москва: АСТ, 2010.
3. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / Х. Кеннеди. – Москва: АСТ, 2010. – 475 с.
4. Коран / И.Ю. Крачковский (пер. с араб.). – Москва: ЭКСМО-Пресс, 2007. – 424 с.
5. Андреев А.Р. Ирак: история, народ, культура / А.Р. Андреев, С.А. Шумов. – Москва: Монолит-Евролинец-Традиция, 2002. – 232с.
6. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам. Очерк истории (600–1258) / Г. Грюнебаум; пер. с англ. И.М. Дижур. – Москва: ГРВЛИ “Наука”, 1986. – 216 с.
7. Ирмияева Т.Ю. История мусульманского мира от Халифата до Блистательной Порты / Т. Ирмияева. – Пермь: Звезда, 2000. – 234 с.
8. Мухаммад-Рафи’а А. Устав для государей (Дастур ал-мулук) / Ансари Мухаммад-Рафи’а; пер. с перс. А.Б. Вильданова. – Москва: Из-во Восточной литературы, 1991. – 257 с.
9. Климович Л.И. Книга о Коране / Л. Климович. – Москва: ИПЛ, 1986. – 215 с.
10. Крымский А.Е. История мусульманства / А. Крымский. – Москва: Кучково поле, 2003. – 464 с.
11. Куліш І.В. Ісламський фундаменталізм: релігійно-політична сутність і форми прояву / І. Куліш. – К.: Вид-во КНУ, 2003. – 195 с.
12. Ливанцев К. История средневекового государства и права / К. Ливанцев. – Москва, 2002.
13. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750–1517 гг.) / И. Фильштинский. – Москва: АСТ Восток-Запад, 2006. – 349 с.
14. Абу Исмаил Мухаммад Абд Аллах Аль-Азди Аль-Басри. Завоевание Сирии и Палестины / Абу Исмаил Мухаммад Абд Аллах Аль-Азди Аль-Басри; пер. с араб. Я. Ротфельд. – Санкт-Петербург: Петер-е Востоковедение, 2001. – 267 с.
15. ’Абд Ар-Рахман ибн ’Абд Ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса / ’Абд Ар-Рахман ибн ’Абд Ал-Хакам; пер. с араб. С.Б. Певзнер. – Санкт-Петербург: Петер-е Востоковедение, 1998. – 457 с.

Георгизова И.Л. Мусульманское право как социальное явление средневекового арабского общества. События последнего времени все чаще склоняют исследователей к более глубокому изучению и переосмыслению истории Востока, в частности – мусульманского права. История арабского мира имеет многовековую традицию, но с седой древности она была тесно связана с достаточно консервативной системой мусульманского мира, в основе которого находилась универсальная религия – ислам. Эта синкретическая религия, с момента создания первой мусульманской общины, отстаивала принципы неделимости духовной и светской власти, настаивая на органической связи с теократической идеей о всемогуществе, всеилии и монотеистичности самого Аллаха.

Ключевые слова: шаріат, халіфат, іслам, мусульмане, Мухаммед

Georgisova I.L. Islamic law as a social phenomenon of the medieval Arab society. Historical events of recent research is increasingly paying attention to deeper study and rethinking of the history of the East, and in particular – Islamic law. History of the Arab world has a long tradition, but with a hoary antiquity, the tradition was closely associated with a conservative system of the

Muslim world, from which there was a universal religion – Islam. This syncretic religion, since the creation of the first Muslim community, defended the principle of the indivisibility of religious and secular authorities, insisting on an organic connection with the theocratic idea of omnipotence, the omnipotence of Allah and monotheism itself.

Key words: sharia, caliphate, islam, muslims, Mohammed

Надійшла до редакції 20.11.2011

Затверджена до друку 20.11.2011

УДК 378(470+571)–055.2

О.О. Драч

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1872–1886 РР.)

У статті розглянуто проблему організаційних засад функціонування закладів вищої жіночої школи в Російській імперії першого періоду їхньої діяльності. Головну увагу звернуто на положення про вищі жіночі курси, сферу компетенції адміністрації та правила поведінки курсисток.

Ключові слова: вища освіта, вищі жіночі курси, курсистки

Побудова громадянського суспільства на сучасному етапі державотворення в Україні стає важливою складовою загального оновлення суспільного життя. Прищеплення молодому поколінню демократичних цінностей та ідеалів, формування активної громадянської позиції, наукового світогляду є головними завданнями нинішньої освітньої системи. Автономний індивід, вихований на історичних традиціях, справжній патріот із усталеними переконаннями, власним світосприйняттям, бажанням соціальної реалізації, гідний громадянин Української держави – саме таким повинен бути підсумок функціонування всієї національної системи освіти. З огляду на це, особливої важливості набуває родинне виховання, котре традиційно визначається пріоритетним завданням жінки. У цьому контексті актуальності набувають дослідження досвіду формування вищої жіночої освіти в Російській імперії (частиною якої була Наддніпрянська Україна) в умовах модернізації економічного та соціального життя.

Питання з історії жінок та жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американця Річарда Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [1]. Доповнює цікавими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських "емансипе" німкеня Біанка Піетров-Енкер [2]. Помітною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих монографій [3]. В Україні так само спостерігаємо зростання інтересу до історії жінок, їхньої освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах [4]. Однією з перших спроб наукового осмислення історії вищої жіночої освіти в Україні стала праця київської дослідниці К. Кобченко, що присвячена історії Вищих жіночих курсів у Києві [5]. Утім, попри масив літератури, ґрунтовні дослідження з вищої жіночої освіти в Російській імперії відсутні.

Метою статі є з'ясування організаційних засад функціонування вищих жіночих курсів (далі – ВЖК), особливостей прийому та правил поведінки слухачок у вищих жіночих навчальних закладах Російської імперії.

Суспільна лібералізація та реформи середини ХІХ ст., разом з організацією всестанової дівочої школи зруйнували в імперії колишню сімейну замкнутість, дали поштовх до нової освіти та виховання. На порядок денний стало питання про доступність наукових знань для жінок, найактивніші з яких із 1860 р. відвідували заняття в Медико-хірургічній академії і кількох університетах.

Попередній досвід формування системи університетської освіти в Російській імперії визначив практику керівництва вишами. Якщо для державної вищої школи статути, що регулювали всі аспекти життєдіяльності "учених республік", оформлювалися як законодавчі акти, то для недержавної – у формі відомчих розпоряджень. Вищі жіночі курси, що виникли протягом 1870-х рр. у Санкт-Петербурзі, Москві, Казані та Києві, Міністерство народної освіти визначало як приватні навчальні заклади. Започаткування цих закладів відбувалося на підставі